

Milbacher Róbert

Milton-nyomok Vörösmarty költészetében

Arról, hogy John Milton, szorosabban véve az *Elveszett Paradicsom* bármiféle hatást is gyakorolt volna Vörösmarty Mihály életművére, úgyszólván semmit sem tudunk.¹ A szakirodalomban itt-ott felbukkanó sejtéseken kívül, mint amilyen például Zentai Máriának *A' Rom* értelmezésével kapcsolatos megjegyzése, miszerint *A' Rom* álom-szerkezete sokban emlékeztet az *Elveszett paradicsom* XI–XII. könyvének szerkezetére, amikor is Mihály arkangyal álmok sorát bocsátja Ádámra, hogy megmutassa neki a bűnbeesés következményeit, és a bűnbeesés következtében a halálnak kitett ember történetét a megváltásig,² összefüggő narratívaként sehol sem bukkant föl a Milton-mű mint archytextus. Legutóbb Szörényi László mutatott ki eltéveszthetetlen párhuzamokat Vörösmarty és az *Elveszett Paradicsom* között. Vörösmarty „sár fiai” kifejezését a Milton-mű IX. könyvének 144–159. soraival rímelteti, a *Salamon* című dáma egy helyét („A' lesújtot angyalként imígyen / Átkozódik a' futó király”) szintén Milton-reminiszcenciaként kezeli, és természetesen *A vén cigány* „hulló angyal”-át, valamint az új Ég és új Föld képzetét is az *Elveszett Paradicsom*hoz kapcsolja, illetve *Az ember élete* című gyászverset is miltoni ihletettséggűnek tartja.³

Ezeknek a sejtéseknek nem kisebb a tétjük, minthogy a magyar romantika, közelebbről Vörösmarty romantikájának ember- és világgképét, vagy legalábbis annak egy bizonyos aspektusát egy különösen

1 Pl. Fest Sándor alapvető könyvében semmiféle kapcsolatot sem említ Milton és Vörösmarty között: FEST Sándor: *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig*. Bp., MTA, 1917, 61–65. De legutóbb Péter Ágnes sem említi Vörösmarty nevét nagyszabású tanulmányában: Ágnes PÉTER, *Milton in the hungarian cultural Memoryadatok hiányoznak: Two Cases Studies in* Gábor ITZÉS and Miklós PÉTI (eds.) *Milton through the Centuries*, Bp., KRE, L'Harmattan, 2012, 165–187.

2 ZENTAI Mária, *Vörösmarty Mihály: A Rom (elemzés)*, Acta Historiae Litterarum Hungaricarum, Tomus XVIII, Szeged, 1981, 107–115, 110. Hasonlóan nyilatkozik hivatkozva Zentai tanulmányára: SZILÁGYI Márton, „... többé semmit azon túl” (*Vörösmarty Mihály: A Rom*), ItK, 2001/5–6, 682.

3 SZÖRÉNYI László, „Az ember élete”. *Vörösmarty gyászverse mint vindikatív megnyilatkozás = Építész a kőfejtőben: Architect in the Quarry: Tanulmányok Dávidházi Péter hatvanadik születésnapjára*, szerk. HITES Sándor, TÖRÖK Zsuzsa, Bp., reciti, 2010, 283. <http://plone.iti.mta.hu/rec.iti/Members/szerk/architectbook/dp60.pdf>-adatok?

az angol romantikusok életművében realizálódó Milton-olvasatból vezessük le,⁴ ami egyben a magyar romantika egy domináns, de eddig kevésbé tárgyalt narratíváját rajzolhatja ki a németes, vagy éppen franciás romantika-felfogások mellett. Vörösmarty esetében ugyan az elemzések tételezik a biblikus ihletettséget, és kimutatnak párhuzamokat is mind a bűnbeesés-kiűzetés, mind az ennek következményeként jelentkező elvesztett ártatlanság és boldogság visszaszerzésére irányuló vágy,⁵ mind pedig az ember eredendő istenarcúságára és ontológiai kettősségére vonatkozó szövegrészek elemzése során, ám az erre vonatkozó teológiai-antropológiai perspektívát minden esetben közvetlenül bibliai szöveghelyekre vezetik vissza, nem pedig az *Elveszett Paradicsom* miltoni narratívájának fényében elemzik.

Az angolul bizonyíthatóan olvasó Vörösmartyról amúgy is nehéz elképzelni, hogy ne ismerte volna az *Elveszett Paradicsom*ot. Sőt nagy valószínűséggel olvasta az 1817-ben másodszor is kiadott Bessenyei Sándor franciából készített, prózai fordítását is, amire abból következtethetünk, hogy barátai (Stettner György, Fábíán Gábor) a húszas évek közepén szintén említették a fordítást. Stettner György az Attila-eposz írására készülő Fábíán Gábornak ajánlja többekkel egyetemben Milton eposzát is, illetőleg annak magyar nyelvű fordítását: „Gyűjteményedből azokon kívül mellyeket említesz az én tudományomra is hibázik még Wieland Oberonja egy Tündér Eposz, és Milton elveszett Paradicsoma melly Bessenyei Sándor prózai fordításában magyarul is meg van.”⁶ Nem hiszem, hogy közelebbi bizonyítást igényelne, hogy Vörösmarty egyéb forrásokból is ismerhette a Milton-szöveget és/vagy annak Bessenyei-féle fordítását, ugyanis számos forrásból hozzájuthatott mind az eredeti, mind pedig a Bessenyei-féle szöveghez.⁷

Vörösmarty könyvtárában megvolt az *Elveszett Paradicsom* (Shelley műveivel együtt).⁸ Az akadémiai könyvtár őriz egy 1827-ben kiadott, angol nyelvű Milton-kötetet, amelynek belső borítóján ceruzával a következő bejegyzés szerepel: „Vörösmarty Béla köttette, Vörösmarty Mihály tulajdona volt”, vagyis bizonyosan a költő könyvtárához tartozott.⁹ Az *Elveszett Paradicsom* első könyvében az egyes sorok mellett, mögött (sőt: között) ceruzás jelzések találhatók, amelyek a 2. könyv 81. sora után elmaradnak. Ebből azt tételezhetjük, hogy Vörösmarty biztosan olvasta angolul a Milton-mű első könyvét, a másodikat pedig legalább a 81. sorig.

A megjelölt sorok vizsgálata és a Vörösmarty-szövegekre tett esetleges hatásának föltárása nem ennek az írásnak a feladata, de talán van két megjelölt sor, amely fölfedi, hogy Vörösmarty miként viszonyult a forrásszövegeként kezelt Milton-műhöz. Persze ez csak akkor áll, amennyiben

4 Vö. Lucy NEWLYN, *Paradise lost and the romantic reader*, Oxford, Oxford University Press, 1993.

5 MARTINKÓ András, *A földi menny eszméje Vörösmarty életművében = Uő, Teremtő idők*, Bp., Szépirodalmi, 1977, 177–222.

6 Stettner György Fábíán Gábornak, Duka, 1824. április 21. Közli: TAXNER-TÓTH Ernő, *A fiatal Vörösmarty barátainak levelezéséből*, Bp., MTA, 1987 (MTA Könyvtárának Közleményei), 59–60.

7 Ld. Szigeti Jenő rövid, de alaposnak tűnő tanulmányát és hivatkozásait: SZIGETI Jenő, *Milton Elveszett Paradicsoma Magyarországon*, ItK, 1970/2, 205–213. A Milton-fordítás körüli vitáról ld. TARNAI Andor, *A deákos klasszicizmus és a Milton-vita*, ItK, 1959/1, 67–83. A Bessenyei-féle fordításról ld. FERENCZI Zoltán, *Bessenyei Sándor Milton-fordítása*, ItK, 1915/2, 129–139. Legutóbb: Miklós PÉTI, *In Milton's Prison. – Milton in Hungarian translation* (kézirat).

8 CSAPODI Csaba: *Vörösmarty Mihály könyvtára*, Magyar Könyvszemle, 1956/1, 66.

9 *The poetical works of John Milton*, printed from the text of [Henry John] Todd [John?] HAWKINS and others, Leipsic, 1827. Jelzete: 540.045.

elfogadjuk, hogy az a két sor, amelyeket (az első könyv 190–191. sorai) x és – jellel jelölt meg Vörösmarty, *A vén cigány* egy fontos szöveghelyében inkarnálódott. „What reinforcement we may gain from hope, / If not resolution from despair.” (A Bessenyi-féle fordításban így hangzik: „Lásuk még azt is, mitsoda vigasztalást nyújt nekünk a’ Reménység, és mitsoda magunk el-szánására vezet a’ kétségbeesés.”) [Bessenyei Első könyv 11.] (Jánossy-féle fordításban: „mi bátorítást adhat a remény, / s ha nem: mi elhatározást a kín?”)¹⁰

A két sor Sátánnak közvetlenül a bukás után híveihez intézett beszédéből való, amelyben Sátán a legyőzött, elkeseredett és reményvesztett híveibe próbál új reményt önteni. Talán nem túl merész *A vén cigány* „vert hadak vagy vakmerő remények” sorára asszociálnunk, ám az is világos, hogy Vörösmarty nem egyszerűen szövegszerű utalások rendszereként, hanem olyan mesternarratívaként (vagy archytextként) kezeli Milton művét, amely mitikus és metafizikus látásmódjának hátterül szolgál.

A Milton-mű hatását amúgy is legszemléletesebben *A vén cigány* című versének néhány képében tudjuk fölmutatni, amelyeknek eddig a szakirodalom semmiféle forrását nem találta, lévén semmiféle bibliai helyel sem hozható kapcsolatba, holott biblikus ihletettsége nyilvánvalónak tűnik.¹¹ Az ötödik strófa elejének többé-kevésbé beazonosítható emblémáit (lázadt ember, gyilkos testvér stb.) követő képben „az első árvák sirbeszédei” kifejezésnek a kéziratban több variációja is megtalálható: „Első árvák zokogó gyötrelmét”; „siró gyötrelmeit”, illetve „fuldokló gyötrelmét” változatokat olvashatunk.¹² Ezek a variációk fölerősítik, hogy a sor a gyász gesztusát, mégpedig az emberiség történetében a halállal elsőként szembesülő ember gyászát hivatott reprezentálni. Az *Elveszett Paradicsom* XI. könyvének legfontosabb motívuma a bűne miatt az utódaira szállt halállal szembesülő Ádám kétségbeesése. Ádám először éppen az Ábelt megölő Káin tettében szembesül a halállal magával, de Mihály arkangyal „megnyugtatta”, hogy bizony számtalan formában fogja az az embert elragadni:

Óh fájdalom! Mond első Atyánk, mitsoda tselekedet? És mi ennek indító oka? Esmérem hát már a’ halált. Hát így kellek énnékem született poromba vissza-térni? Oh rettenetes látás! Ha a Halált irtózás nélkül még csak nem-is nézhettyük, ha annak csak meg-meggondolása-is rettegésbe hoz: hát fájdalomnak kegyetlensége mit nem fog hozni? – Az Angyal felelt néki: ’Te láttad most, hogy a’ halál miként fog Embereken leg-először meg-jelenni. De azért ő sokféle formában jelenik-meg, és külömb külömb féle utak mennek szomorú barlangjához, mellyek mindenkor rettenetesek, de kiváltképpen a’ bé-menetel az érzékenységet legjobban meg-zavarja.¹³

Az első árvák sirbeszédei kifejezés nem közvetlen intertextus tehát, hanem a lázadásnak-bűnbeesésnek-büntetésnek súlyosabb következményeként az emberiségre szakadt halál megtapasztalásának gesztusa. Persze vannak a Vörösmarty-életműben olyan szöveghelyek, amelyeknek az intertextusát

10 John MILTON, *Elveszett Paradicsom, A küzdő Sámson*, ford. JÁNOSY István, JÁNOSY György, Bp., Európa, 1987, 15.

11 Erről legutóbb JELENITS István, *A vén cigány – és a Biblia = A vén cigány: A tizenkét legszebb magyar vers 10.*, szerk. FÜZEA Balázs, Szombathely, Savaria University Press, 2013, 89–97. „A gyilkos testvér nyilván Kain, első árvákról a Bibliában nincs szó, Ábelnek nem volt még gyermeke, amikor Kain megölte.” 92.

12 Vörösmarty Mihály összes művei 3: *Kisebb költemények III. (1840–1855)*, s. a. r. TÓTH Dezső, Bp., Akadémiai, 1962 (VtyÖM 3.), 590.

13 Az *Elvesztett Paradicsom*, XI. könyv, 178–179.

a Bessenyei-fordításban találhatjuk meg, mint például a szintén 1854-es *Az ember élete* első strófája („Mint az érett gyümölcs, / Az élet fájáról / Hull az ember, / Midőn órája szól.”), mely kapcsolatba hozható Mihály arkangyal Ádámot vigasztaló szavaival:

Ha így fogsz élni [ti. a „Semmit se sokat” elve alapján] sok esztendőkre ki-nyúlik a’ te szerentsés életed; és végre mint az érett gyümölcs fájáról, magadtól Anyádnak kebelébe minden erőszak nélkül vissza esel.¹⁴

De ugyanígy megtalálhatjuk a Bessenyei-szövegben a Vörösmarty egyik központi antropológiai problémájának, az Isten-arcúságnak a kifejezéseit is, mégpedig éppen abban a kontextusban, amely mind a *Gondolatok a könyvtárban* (1845), mind *Az emberekben* (1846) megjelenik, tudniillik, hogy méltóak-e az emberi létezés bizonyos formái, vagy éppen az emberi létezés egésze az ember eredendő Isten-arcúságához:

Ah! Hogy lehet az, hogy az Emberbe, a’ ki először a’ jóságnak és fel-magasztaltatásnak állapotában helyheztesett, ámbár bűnös lett is, az Istenek képe, az irtóztató látható fájdalmak, és rettenetes kínok által ennyire meg-tsúnyított? Avagy nem tarthatta e meg az Ember legkissebb jeleit is ennek az Isten hasonlatosságának? Hogy juthatott erre a’ nagy utállatosságra? Szerzőjének képét miért nem kellett benne kímélni? – Ez Isteni ábrázat, felel Mihály, elvonnyá Magát az Emberektől, ha ők magokat meg-alacsonyíttyák, rendetlen kívánságaiknak rabjokká tészik [...] A’ kínok tehát, melyeket ők szenvednek, nem az Isten képit motskollyák-bé, hanem a’ magokét, avagy ha az isten képe benne meg-változik, midőnn ők a’ bölts természetnek törvényétől el-állanak, akkor meg-kapják a’ mit érdemlenek, mivel az Isten’ képit, amelly őket elevenitti, nem tisztelték.¹⁵

A hosszabb idézet annak szemléltetésére szolgál, hogy nem csupán szóhasználatbeli egyezésről van szó az istenképmasság problémakörében, hanem arról, hogy egy a maga helyén morál-teológiai problémafelvetés Vörösmarty kezén antropológia-metafizikai kérdéssé válik. Vörösmarty Milton szövegét ugyanúgy *félreolvassa* (misreading), mint a romantikusok többsége,¹⁶ vagyis ez esetben lehetséges morálteológiai intenciójával ellentétes funkciót tulajdonít neki. Milton műve a *vindicatio*, vagyis az isten igazolásának szándékával jött létre, és a 18. századi protestáns gondolkodás számára nyilván ebben funkciójában volt fontos olvasmány.¹⁷ Vagy ahogy Dávidházi Péter fogalmaz Milton és Pope nagy művei kapcsán:

...a költészet egyiknek sem végcél, mindkettőnek önmagán túli feladata van, Isten igazolása, ami az olvasó meggyőzésére szolgál: a sátáni öslázadás és a Sátán felbujtotta emberi engedetlenség („man’s first disobedience”) elbeszélésével szemléltetve, illetve az emberfölötti fürkészésére alkalmatlan

14 *Az Elvesztett Paraditsom*, XI. könyv, 181–182.

15 *Az Elvesztett Paraditsom*, XI. könyv, 180–181.

16 Jonathon SHEARS, *The Romantic Legacy of Paradise Lost*, UK, Agathe, 2009, 12–20.

17 Erről ld. SZIGETI, *i. m.*

emberi értelem korlátait érvekkel bizonygatva azt akarják elérni, hogy olvasóik belássák, mennyire helytelen, hiábavaló és káros lázadozni teremtőjük ellen.¹⁸

Úgy tűnik, Vörösmarty nagy versében Milton műve valami hasonló kontextusban idéződik fel, csak hogy Vörösmarty – részben követve a romantikusok Milton-értelmezését – a Milton-mű félreolvasott és a visszajára fordított morálteológiai intenciójából indul ki, hogy aztán visszajusson a szöveg fentebb idézett eredeti tanításához. (Vagy legalábbis valami nagyon hasonlóhoz.)

A Vörösmarty-szöveg negyedik szakaszának hallomásaiban a luciferi lázadás öseseménye idéződik meg, mégpedig az *Elveszett Paradicsom* kínálta narratív keretben: „Kié volt ez elfojtott sohajtás, / Mi üvölt, sír e vad rohanatban, / Ki dörömböl az ég boltozatján, / Mi zokog mint malom a pokolban” (Peter Zollmann fordításában: „Who has sighed this stifled lamentation, / What roars in this savage storm, forsaken, / Who pounds on the columns of creation, / What cries sobbing like the mills of satan?”).¹⁹ Pontosabban a Milton-szöveg logikájának értelmében már az elbukott lázadás utáni állapotot írja le a mű: a „Hulló angyal, tört szív, örült lélek” („Tortured spirit, damned soul, fallen angel”) sor egyértelműen azonosítható a mennyből a pokolba hulló, lázadó angyali sereggel, illetve Luciferrel magával. A pokolra taszított, de az égbe visszakíváncozó, lázadt angyalok elkeseredésének és bosszújának érlelődését halljuk („Ki dörömböl az ég boltozatján” / „Who pounds on the columns of creation”), amely immár majd az ember elcsábításában és bukásában fog testet ölteni a miltoni narratíva szerint.

Az *Elveszett Paradicsom* első könyve logikájának fényében helyére kerül többek között a „Vert hadak vagy vakmerő remények?” („Daring hopes, or withering betrayal?”) sor is, amennyiben a bukott angyalok seregének vereségét, és a Sátán által újraélesztett reményeknek a kettősségét fogalmazza meg a költő, ugyanis a bukott angyalok („vert hadak”) bosszúterve („vakmerő remények”) okozza majd az ember engedetlenségét és bukását. Az ötödik versszak a Milton-szöveg XI. könyvének narratív logikáját követi: a bukott ember Mihály arkangyal segítségével bepillantást nyerhet az emberiség jövőjébe. Az *Elveszett Paradicsom* XI. könyve éppen úgy a Noé-történettel ér véget, mint a Vörösmarty-szöveg látomás- vagy inkább hallomás-sora: az Isten elpusztítja az elfajult emberiséget, de csak azért, hogy új világot és vele új reményt (szövetséget) kínáljon az ember számára, amely majd Krisztus megváltó halálában fog beteljesedni.

Ez a rövid cikk arra szerette volna felhívni a figyelmet, hogy a Vörösmarty-kutatás számára milyen új perspektívák nyílhatnak, amennyiben valorizálhatónak tartjuk az *Elveszett Paradicsom* hatását mint mesternarratívát Vörösmarty életművére. A bűnbeesés-bukás-kiűzetés szüzsé miltoni narratívája szekularizálja a keresztény üdvtörténetet,²⁰ aminek következtében antropológiai perspektívaként szolgálhat a Vörösmarty-életmű egy markáns problémakörét képező vágy–hiány–keresés romantikus képzetköréhez.

18 DÁVIDHÁZI Péter, „Az Úrnak útait az emberek előtt igazgatni”: A Bessenyei fivérek és a vindicatio szerephagyománya = *Uő, Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum, 1998, 86.

19 Mihály VÖRÖSMARTY, *The ancient Gypsy*, ford. Peter ZOLLMAN, http://www.babelmatrix.org/works/hu/V%C3%B6r%C3%B6smarty_Mih%C3%A1ly/A_v%C3%A9g_cig%C3%A1ny/en/2120-The_ancient_gypsy fordításának forrása?

20 M. H. ABRAMS, *Natural naturalism: Tradition and revolution in Romantic Literature*, New York, W. W. Norton & Company, 1971, 65–70.